

DIRKEMOV AMBIVALENTNI ODNOS PREMA PSIHOLOGIJI KAO ASPEKT UTEMELJENJA SOCIOLOGIJE*

Durkheim's Ambivalence towards Psychology and the Foundations of Sociology as a Discipline

APSTRAKT: Cilj rada je da ukaže na ambivalentnost Dirkema prema psihologiji u periodu utemeljenja sociologije, analizirajući njegov odnos prema Kontu, Tardu i Vuntu. Polazimo od modela koji razlikuje tri forme antipsihologizma u sociologiji: strateški (cilj je utemeljenje sociologije), institucionalni (negiranje psihologije kao nauke), epistemološki (odbacivanje psiholoških faktora u sociološkim objašnjenjima). Dirkemov antipsihologizam je imao više stratešku nego epistemološku ulogu. Iako je bio protiv utemeljenja sociologije na psihološkim zakonitostima, integrisao je psihološke dimenzije u svoju teoriju (kognitivizam). Insistirao je na razlici sociološkog i psihološkog domena, ali je prihvatao psihologiju kao posebnu akademsku disciplinu (suprotno Kontu), pa čak i inkorporirao neke ideje iz tadašnje Vuntove psihologije u svoju koncepciju sociologije. Dirkemov ambivalentan odnos prema psihologiji može se objasniti istorijskim trenutkom u razvoju društvenih nauka. Konkurencija među novostipiranim bliskim disciplinama zahtevala je da se sledi pozicija „distinkcije“ u njenom utemeljenju. U isto vreme, promena paradigmi u psihologiji dovela je do konvergencije (u odnosu prema Vuntu). Zaključujemo da je percepcija Dirkemovog antipsihologizma u sociologiji zasenila njegovo nijansirano bavljenje psihološkim aspektima, a takođe je dugoročno dovela do straha od psihologizma u sociologiji i zanemarivanje potencijalno važnih psiholoških dimenzija u teoriji i istraživanjima.

KLJUČNE REČI: Dirkem, sociologija, psihologija, psihologizam, antipsihologizam

ABSTRACT: *The paper explores Durkheim's ambivalent position towards psychology, drawing on his debates with Comte, Tarde, and Wundt. In addressing this issue, we propose different types of anti-psychologism in sociology: epistemological*

¹ signjatovic@idn.org.rs

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2022. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

(excluding psychological dimensions from sociological explanations), institutional (denying psychology the status of science), and strategic (establishing sociology as a scientific field). The analysis shows that Durkheim's strategic anti-psychologism was more prominent and comprehensive than his epistemological anti-psychologism. Durkheim was against psychologism in sociology, but he incorporated psychological dimensions into his theory (cognitivism). He opted for a clear distinction between sociological and psychological fields, but he accepted psychology as an academic discipline (unlike Comte) and even incorporated some ideas from Wundt's psychology. Durkheim's position was determined by historical developments in the emerging social sciences. The competition between the neighbouring academic fields asked for 'distinction'. At the same time, shifting paradigms in psychology resulted in converging positions (Durkheim and Wundt). We argue that a common perception of Durkheim's anti-psychologism has overshadowed his nuanced approach to psychological factors in his work. It has also determined the long-term 'fear of psychologism' and a lack of relevant psychological perspective in sociology.

KEY WORDS: *Durkheim, sociology, psychology, psychologism, anti-psychologism*

Uvod

Moderne društvene nauke gradile su svoj identitet distancirajući se od filozofije i drugih, tek nastajućih disciplina.² Istorija sociologije pokazuje da su osnivači sociologije dosta pažnje posvetili pozicioniraju prema psihologiji u periodu rane institucionalizacije (Mauss, 1924; Vargas et al., 2008). Pri tome treba imati na umu da su obe nauke u drugoj polovini 19. veka tek gradile svoje institucionalne temelje.

Koliko je odnos prema psihologiji i „psihološkom“ bio važan za samoodređenje sociologije, pokazuje nekoliko rasprava u ranoj (naročito francuskoj) sociologiji. Najpre, Kont je negirao naučni status psihologije, svodeći je na fiziologiju, čemu se protivio Mil (Comte, 2002b [1830–1835]; 2002c [1842]; Mill, 2005 [1865]; Lewisohn, 1972). Zatim, Dirkem je osporio Milove metodološke principe namenjene sociologiji koji sadrže anticipaciju „psihološkog metodološkog individualizma“ ili „psihološkog redukcionizma“ (Dirkem, 1963[1894]; Mill, 2005 [1865]; Mill, 2010 [1843]; Udehn, 2001). Konačno, rasprava Dirkema i Tarda (1903) imala je veliki simbolički značaj za sociologiju. Tard je izgubio bitku u pokušaju da izgradi sociologiju na psihološkim pojmovima (imitacija itd), a sociologija je sledila Dirkemovu viziju sociologije. Neposredno pre debate, organizovan je međunarodni sociološki kongres posvećen odnosu sociologije i psihologije (Consolim, 2019).

Posmatrano iz ugla istorije sociološke teorije, nakon ove faze, rasprava o značaju psihologije za sociologiju nastavila se početkom i sredinom 20. veka, i

2 Postoji mišljenje da je francuska sociologija do Drugog svetskog rata bila pod senkom filozofije (Vandenbergh, 2006). Kompleksan odnos sa filozofijom imala je i psihologija, u kojoj se i nakon utemeljenja eksperimentalne psihologije vodila debata da li treba da se odvoji od filozofije (Kusch, 1995).

to najviše u frankofonoj sociologiji (Leuba, 1913; Mauss, 1924, 1931; Bastide, 1966; Lukes, 1972). Nakon toga, tema je izgubila značaj. Šezdesetih godina je Gurvič je svrstao ovo pitanje („da li sociologiju svesti na psihologiju ili psihologiju na sociologiju“) u „lažne probleme“ sociologije oko toga ko ima prioritet – individua ili društvo (Gurvič, 1965). Možda je važniji razlog to što su se vremenom sociologija i psihologija udaljile, razvijajući se u sopstvenim disciplinarnim okvirima, tako da nije bilo potrebe za „rivalitetom“.³

U ovom radu se bavimo Dirkemovim odnosom prema psihologiji i psihološkom domenu. Postoji nekoliko razloga za izbor ovog klasika i takav okvir analize. Dirkem je bio važna figura u određenju identiteta sociologije, a on je bar u jednoj fazi, podrazumevao jasnu distinkciju prema psihologiji. Psihologija se smatrala razvijenijom naukom od sociologije u Dirkemovo vreme i tek je dobila pravi status nauke, bar u Francuskoj, nakon nekoliko decenija (Consolim, 2019). Ovaj tok je pratio i odnos dirkemovaca prema psihologiji. Dok je u prvoj seriji *L'Année sociologique* (1898–1914) dominantni stav podrazumevao otpor prema psihologiji, u postdirkemovskoj sociologiji (najviše zahvaljujući Mosu) sociologija „relaksira“ odnos prema psihologiji (Consolim, 2019).

Na tragu ovih činjenica iz istorijskog razvoja sociologije, u mnogim interpretacijama Dirkemovog dela, preovladala je teza da je antipsihologizam temelj Dirkemove sociologije. Tako se navodi da je Dirkem „denuncirao psihologizam“ (Kusch, 1995: 14) i da je sledio „anatemu koju je Kont bacio na psihologiju“ (Boudon, 2010: 18). Međutim, postoje drugačije, nešto manje zastupljene pozicije. Mukijeli smatra da je tvrdnja o Dirkemovoj sociologiji kao anti-psihologiji „anahronizam i besmislica“, bazirajući analizu na post-dirkemovskoj sociologiji, kada je sociologija postala otvorena ka psihologiji (Mucchielli, 1994: 453).

Imajući u vidu različite interpretacije, ostaje nejasno koliko je Dirkemov odnos prema psihološkom domenu zaista odredio njegovu sociologiju. Da li je za Dirkema psihologija bila nešto posebno u odnosu na druge moderne discipline koje su tada formirane? Dirkem je imao kritički odnos i prema drugim disciplinama (ekonomija, istorija), baš kao i prema psihologiji.⁴ Pored toga, lako je naći „pozitivnu valencu“ Dirkemovog odnosa prema psihološkom domenu. Recimo, u poređenju sa ekonomijom, Dirkem je više upućen u tadašnje tokove psihološke nauke.⁵ Držao je nastavu iz psihologije u ranom

3 Dobar primer za ovo udaljšavanje dve discipline je socijalna psihologija, koja danas ima sociološku i psihološku varijantu (Ignjatović, 2015).

4 Budon prestrogo interpretira Dirkemovo shvatanje ekonomske nauke kao „metafizičke aberacije“ (Boudon, 1998: 95). Tačno je da je Dirkem kritikovao deduktivni pristup i normativnost ekonomije (Durkheim, 1888; Gillig, 2015). Ipak, on je odao priznanje ekonomskoj nauci za to što je prepoznala ekonomske zakone i društvenu realnost kao stvarnost *sui generis* (Durkheim, 1888; Gillig, 2015). Veća arogancija provejava u tvrdnji da *istorija* treba da bude pomoćna disciplina koja će sociologiji obezbediti materijal, kao što se koristi mikroskop u proučavanju fizičke realnosti (Lukes, 1972: 404).

5 Iako je u njegovo doba uveliko nastupila marginalistička revolucija, Dirkem se u svojim tekstovima bavi klasičnom političkom ekonomijom (Smit, Mil). Neke analize pokazuju njegovo „površno i parcijalno znanje“, neprecizne citate i sl. (Gillig, 2015: 232).

periodu karijere i diskutovao o zakonima psihofizike (Durkheim, 1884). Dirkegov odnos prema psihologiji kao *nauci* uglavnom je pozitivan, posebno prema Vuntovoj eksperimentalnoj psihologiji (Durkheim, 1963; 1914; Mimica, 2004).

U ovom radu pokušavamo da razumemo ovaj, poslužićemo se psihološkim rečnikom, ambivalentni odnos Dirkega prema psihološkom domenu: njegovu pozitivnu orijentaciju prema psihologiji i Kontovo nasleđe; psihološke (kognitivne) elemente u teoriji i otpor prema „psihologizmu“. U savremenoj sociologiji su analizirani neki uži aspekti Dirkegovog odnosa prema psihologiji, npr. odnos sa Milom (Jahoda, 2017), post-dirkegovski period (Mucchielli, 1994; Lizardo, 2004), kognitivni aspekti Dirkegove teorije (Lizardo, 2009, 2014; Bergesen, 2004), Dirke i evolucionarna psihologija (Schmaus, 2003), recepcija psihologije u *L'Année sociologique* (Consolim, 2014; 2019). Ovo pitanje se manje temeljno pominje u raznim analizama Dirkegovog dela (Heyd, 1989; Clauzade, 2003; Jones, 2004; Paoletti, 2012).

Odrednicu „antipsihologizam“ koristimo kao polazni termin da opišemo Dirkegovu poziciju, odnosno percepciju njegove pozicije u sociologiji. Antipsihologizam shvatamo šire od negacije psihologizma koji se u filozofskim raspravama, posebno u domenu logike, odnosi na pitanje da li se mogu razdvojiti normativni i deskriptivni aspekti rasuđivanja i procesa mišljenja, kao i da li se logika posmatra kao funkcija psiholoških procesa (Sober, 1978; Kusch, 1995). U sociologiji, psihologizam je „pokušaj da se tipično društveni fenomeni objasne psihološkim pojmovima“ ili služi kao pežorativna odrednica metodološkog individualizma koji je „direktno suprotan sociološkom razmišljanju“ (Bloor, 1983: 6; Johnson, 2000: 192).⁶

Antipsihologizam posmatramo kao epistemološku i naučno-političku poziciju u ranoj sociologiji koji je imao svoje mesto u jednoj fazi sociologije. Pokazaćemo da je Dirkegov antipsihologizam imao prvenstveno stratešku funkciju (utemeljenje sociologije kao nauke), delimično epistemološku (utemeljenje socioloških pojmova, metodologije i naučnog objašnjenja), dok je institucionalni oblik (Kontovo negiranje psihologije kao nauke) izgubio značaj kod ovog sociološkog klasika. Pokazaćemo da antipsihologizam nije sveobuhvatan, da treba razlikovati Dirkegov odnos prema „psihološkom“ (poseban domen stvarnosti), psihologiji (naučnu disciplinu) i psihološkom saznanju (teorije i koncepti). Fokusiramo se na autore koji su najznačajniji za razumevanje Dirkegovog ambivalentnog odnosa prema psihologiji i psihološkom domenu: Kont (čije nasleđe antipsihologizma delom baštini Dirke), Tard (čiji „psihologizam“ je kritikivao) i Vunt (osnivač eksperimentalne psihologije koji je uticao na Dirkegov odnos prema psihologiji).⁷

6 O psihologizmu videti: Viale, 2012; Kusch, 1995.

7 Dirkegova kritika Mila odražava nesumnjivi epistemološki antipsihologizam. U radu ispituje samo neke aspekte Dirkegovog odnosa prema Milu koji su važni za razumevanje Dirkegovih konfliktnih pozicija koje su predmet rada.

Utemeljenje „društvenog“ u odnosu na „psihološko“

Polazeći od razlike između epistemološke i strateške funkcije antipsihologizma, pokazaćemo da Dirkem odstupa od „kontovskog“ nasleđa. Naime, utemeljenje sociologije podrazumevalo je esencijalizaciju „društvenog“ kao novog sloja realnosti i predmeta sociologije (Rose, citirano prema Owen 1997: 10). Ovaj princip je odraz Kontove koncepcije nauke. Prema Kontu, naučne oblasti su raspoređene u hijerarhijski model prema složenosti predmeta koji proučavaju, nezavisnosti, nivou specijalizacije i udaljenosti od čoveka kao predmeta proučavanja: matematika, astronomija, fizika, hemija, biologija i sociologija kao „kraljica nauka“, pošto se bavi najsloženijim, društvenim fenomenima (Comte, 2002c: 51).⁸ Druge oblasti, istorija, ekonomija i psihologija, nisu uključene u korpus nauka (Boudon, 1998: 157). Dakle, Kontov odnos prema psihologiji nije posebna meta, kako Budon tvrdi (npr. Boudon, 1998). Kont negira naučnost psihologiji, ali takođe drugim društvenim disciplinama. Istina, Kontovo odbacivanje psihologije mnogo je temeljnije i počiva na dodatnim epistemološkim osnovama povezanim sa razumevanje introspekcije kao metode, o čemu ćemo više reći u narednom poglavlju.

Dirkem je delimično „kontovac“ u prihvatanju pozitivističkog modela naučnog znanja i pomenute hijerarhije naučnih oblasti. Institucionalni oblik nauke i njen metod korespondiraju sa određenim domenom stvarnosti, tj. predmetom proučavanja: „jedna nauka, da bi bila zasnovana, mora imati kao predmet proučavanja fenomene *sui generis* koji se razlikuju od predmeta drugih nauka“ (Durkheim, 1975 [1900]: 11). Dirkem očekuje da sociologija stvori „nezavisnu individualnost“, jer „ona ima razlog postojanja samo ako za predmet ima krug činjenica koje ne proučavaju druge nauke“ (Dirkem, 1963: 127). Ova postavka počiva na Kontovom odbacivanju redukcionizma. To znači da složeniji domen realnosti mora biti u saglasnosti sa „nižim“ nivoima, ali ne može biti objašnjen pomoću zakona iz te sfere (Scharff, 1995). Ovo je značajno za pomenutu esencijalizaciju „društvenog“ i legitimizaciju sociologije koja objašnjava pojave isključivo društvenim zakonima koji su joj imanentni.

Međutim, Kontovo negiranje psihologije je apsolutno, dok Dirkem, prihvata postojanje psihologije, pragmatično se određujući prema njoj.

Dirkem se udaljava od Konta po tome što integriše neke psihološke aspekte u sociološke pojmove i metodologiju. Kont sledi epistemološki holizam po uzoru na biologiju, tj. polazi od *celine* objekta istraživanja, dok neorganske nauke *razlažu* pojave. Međutim, ovaj metodološki princip se kod Konta proteže i na ontološki nivo. Prema Kontovoj ontologiji, društvo je „supstantivno i primarno, ono prethodi individui logički i psihološki“, odnosno, „društvo se ne može svesti na pojedince, kao što se prava linija ne može svesti na tačke“, već samo na elemente poput društvenih grupa i zajednica, pri čemu porodica predstavlja

8 Ceo sistem nauka podeljen je na neorgansku fiziku (astronomija, fizika, hemija) i organsku fiziku (fiziologija i socijalna fizika tj. sociologija) (Comte, 2002b). Fizika je bila model za utemeljenje pozitivizma u društvenim naukama, mada on više koristi biologiju kao metodološki uzor za sociologiju.

osnovnu jedinicu sociologije (Comte, 2002d [1854]: 27). Prema Kontu, u svim društvenim fenomenima postoji uticaj fizioloških zakona (Comte, 2002b: 71). Ali sociologija nije prost dodatak biologiji. Subjektivitet u sociologiji je posmatran kroz koncept *ljudske prirode*, čija suština je da se „ne menja, već razvija“ (Comte, 2002b: 11). Kont kaže da postoje dve vrste fenomena, oni koji se odnose na individuu i one koji se odnose na vrstu, čovečanstvo (Comte, 2002b: 70). Kont smatra da čovek (kao partikularitet) ne može biti izdvojen od čovečanstva u analizi.

Nasuprot Kontovom materijalnom supstratu koji potpuno apsorbuje „društveno“ (Durkheim, 1975 [1904]), Dirkem diferencira „društveno“ i zadržava određene psihološke dimenzije. „Psihološko“ na neki način rešava ključni problem Dirkemove postavke o „društvenoj stvarnosti“ kao *sui generis*, mehanizam njegovog nastanka i održivosti. „Psihološko“ se javlja kod Dirkema ne toliko kao „individualizam“ ili „partikularizam“, već kao kognitivizam. On pokušava da izgradi domen „društvenog“ kroz distinkciju prema „psihološkom“, ujedno pokušavajući da ga integriše i to kroz elemente *kognitivizma* (Boudon, 1998; 2003; Mucchielli, 1994; Ignjatović, 2014; Viale, 2012). U pojmu *kolektivne svesti*, koja označava skup uverenja i osećanja zajedničkih prosečnom članu društva, uloga individue je da prenosi sadržaj kolektivne svesti, kao provodnik kroz koji se ona manifestuje (Lukes, 1972).⁹ Kada govori o formiranju „kolektivne svesti“, Dirkem kaže da se formira „psihička ličnost nove vrste“ (Dirkem, 1963). Kolektivna svest je psihički tip društva koji nastaje kao kombinacija mnoštva individualnih svesti koje su bazirane na organsko-psihičkom biću pojedinca (Lukes, 1972). U određenju *kolektivnih predstava* Dirkem postaje još bliži kognitivizmu. Društveni život se sastoji od kolektivnih predstava, drugačije prirode od individualnih predstava (Mucchielli, 1994). Dirkem koristi analogiju: kao što su individualne svesti bazirane na ćelijama mozga, ali se ne mogu svesti na njih, tako su kolektivne predstave zasnovane na substratumu individualnih svesti ali se ne mogu svesti na njih. One su *sui generis*, tj. imaju autonomiju, tako da mogu stvarati nove predstave. Ovakva operacionalizacija je omogućila Dirkemu istraživanje konkretnih fenomena, jer uključuje načine mišljenja, zaključivanja, opažanja, kao i sadržaj o kome se misli, zaključuje, opaža (Lukes, 1972). Dirkem bi se mogao svrstati u jednu verziju „metodološkog kognitivizma“ (Viale, 2012). Kako je je Budon rekao: „Dirkem odbacuje psihologiju u doktrinarnim tekstovima, ali ona je sveprisutna u njegovim analizama“ (Boudon, 1998: 119).

Konačno, „psihološko“ je očuvano u Dirkemovim kasnim radovima kroz pojam *homo duplex* (Shilling, Mellor, 1998; Durkheim, 1913; 1915). Sve ono što nastaje kada se posmatra „društveni nivo“ već postoji u individui (Gisbert, 1959). Naime, Dirkem govori o podeljenosti unutar individue, o *dualnoj prirodi*: „To je iskustvo koje postoji u nama kao dva bića koja se nikada potpuno ne spajaju, koja se često uzajamno suprotstavljaju i protivreče: na nivou saznanja, sa jedne strane su strasti i osećanja, a sa druge, inteligencija i konceptualno mišljenje; na nivou akcije, na jednoj strani su egoistični apetiti, a na drugoj,

9 Dirkemov pojam kolektivne svesti je kritikovan kao statičan, pa je Dirkem prešao na pojam kolektivne predstave od 1897. nakon studije „Samoubistvo“ (Lukes, 1972).

religijska i moralna aktivnost“ (Durkheim, 1913: 5). Međutim, Dirkem odbacuje kritiku da je ovo „dualistička metafizika“, naglašavajući da se u realnosti društvo manifestuje isključivo *kroz pojedince*, tj. „društvo čine udruženi i organizovani pojedinci“ (Durkheim, 1913: 9).

Šta predstavlja taj nivo pojedinca, „ne-društveni“, „individualni“ pol ljudske prirode? Ne bismo se složili sa Lizardom da Dirkem pre svega govori o sociološkom individualizmu koji shvata individualnost apstraktno, na način kako to čine ekonomisti, pa i Veber (Lizardo, 2009). Smatramo da je Dirkem imao na umu pre svega bio-psihološku individualnost: „Nema sumnje da su društveni fenomeni psihološki u tom smislu što predstavljaju jedan oblik mišljenja i akcije. Međutim, da bi sociologija mogla da definiše sopstveni predmet, kolektivne ideje i akcije moraju biti drugačije prirode nego one koje imaju poreklo u individualnoj svesti i moraju biti određene posebnim zakonima“ (Durkheim, 1975 [1900]: 12). Dakle, psihološki domen je potvrđen kao posebno epistemološko i institucionalno polje, a razlog zašto Dirkem zadržava psihološki aspekt individue jeste da bi ukazao na razliku u odnosu na *društvene činjenice*. Razlika postoji između društvene činjenice (opservirane preko npr. stope nupcijaliteta ili samoubistva) i njene individualne manifestacije („ličnih ispoljavanja“) koja zavisi od „organsko-psihološkog sklopa individue i posebnih okolnosti u kojima se nalazi“ (Dirkem, 1963: 26).¹⁰ Dakle, Dirkemov odnos prema psihološkom u ontološkom delu nije sasvim kontovski.

Rekli bismo da je strateški antipsihologizam kod Dirkema mnogo jači nego epistemološki. Dirkem naglašava diskontinuitet između sociologije i psihologije poput onoga između biologije, sa jedne strane, i fizičkih i hemijskih nauka, sa druge strane, odnosno „svaki put kada se društvena pojava neposredno objašnjava psihičkim pojavama, izvesno je da je objašnjenje pogrešno“ (Dirkem, 1963: 98). On smatra da društveni faktori mogu objasniti psihološke pojave, dok ne važi suprotno. Na jednom mestu definiše „psihološko“ i „individualnu prirodu“ kao „nedefinisanu materiju koju društveni faktor determiniše i transformiše“ (Dirkem, prema Ignatow, 2010: 5; Dirkem, 1963: 99). Tako inhibicija sopstvenih nagona nije isto što i društvena prinuda, tj. inhibicija stvara psihološke posledice kod pojedinca *kroz* društvenu prinudu (Dirkem, 1963: 96). Tvrdeći da sociologija objašnjava psihološke faktore, Dirkem klizi ka društvenom redukcionizmu, tj. sociologizmu.

Dirkemovo razumevanje psihologije kao nauke

Dirkem nije sledio Kontov odnos prema psihologiji kao *naučnoj disciplini*. Različiti istorijski kontekst u kome su živeli, samo je delimično razlog za ovo odstupanje. Naime, Dirkemovo shvatanje psihologije mnogo je bliže Milu koji je istorijski u istom okviru kao Kont, ali epistemološki „neprijatelj“ kao preteča

10 Ovde se misli na poznato Dirkemovo metodološko načelo da se „društvene činjenice posmatraju kao stvari“, tj. da se maksimizuje objektivnost kao princip naučne evidencije. „Društveno“ se tako istražuje polazeći od eksternih manifestacija društvenosti, npr. nacionalne statistike, pravni propisi, jezički sadržaji poput metafora i slično (Dirkem, 1963).

„psihologističkog redukcionizma“. Kao što ćemo videti, Dirkem je dobro pratio razvoj psihologije kao nauke, a prihvatanje nekih stvari iz psihologije išlo je paralelno sa „ratom“ koji se vodio u dirkemijanskoj školi protiv psihologizovanja sociologije.

Iz perspektive današnje psihologije, može izgledati neobično što je Kontov „sistem nauka zasnovanih na posmatranju“ isključio psihologiju (Comte, 2002b [1830–1835]: 34). Kako je moguće da se nauka, čiju dominantnu paradigmu čini pozitivistički bihejviorizam, nije uklapala u viziju utemeljivača pozitivizma? Ključni razlog za Kontovo osporavanje psihologije bila je dominacija introspekcije u istraživanju psiholoških fenomena u Kontovo vreme (početak i sredina 19. veka), dok je bihejvioristička revolucija, koja je sledila Kontove epistemološke premise, bila daleko gotovo ceo vek (prve decenije 20. veka).

Prema Kontu, tadašnja introspektivna metoda posmatranja nije bila u skladu sa pozitivističkim osnovama nauke.¹¹ Ona je iluzorna, „onemogućava utemeljene zaključke već daje divergentna mišljenja“ (Comte, 2002a: 42; Comte, 2002b: 40). Kada je reč o psihološkim procesima, nije moguće da se „misleći subjekt“ podeli na dva dela tako da jedan razmišlja, a drugi posmatra taj proces. Jedino istinski naučno istraživanje psiholoških pojava jeste putem *fiziologije*, koje sledi iz ranije pomenute hijerarhije nauka i koherentnosti znanja (Comte, 2002a; 2002b). Biološko-organsko jezgro ljudske ličnosti jeste „tvrda“ naučna osnova za psihološke fenomene.¹² U toj tački se Kont jasno razlikuje od dominantnih pozicija svog vremena za koje je introspekcija za mentalne pojave bila validna metoda, kao što je posmatranje za prirodne nauke. Postavlja se pitanje da li bi Kont revidirao svoje mišljenje o psihologiji da je imao priliku da vidi razvoj ove nauke nakon Votsonovog „bihejviorističkog manifesta“ iz 1913. godine, pa možda i Vuntove eksperimente na prelazu vekova, koji su, uprkos introspektivnim elementima, težili opservabilnosti.¹³

Postoji mišljenje da je Kont više želeo da odbrani psihologiju od „metafizičkih spekulacija“ tako što će je utemeljiti na (razvijenoj nauci) fiziologiji, povezati sa sociologijom i moralnošću (Pickering, 2009). Dakle, dominantni metodološki pristup ovim fenomenima je meta Kontove kritike. Za razliku od Konta, koji naučno bavljenje psihološkim pojavama temelji na fiziologiji, Dirkem smatra da psihologija, kao nauka o psihičkim fenomenima, mora biti konstituisana

11 Istorijski posmatrano, razne forme introspekcije su postojale u psihologiji: prosto prirodno samoposmatranje, kontrolisano prirodno samoposmatranje, psihofizičko samoposmatranje i sistematsko eksperimentalno samoposmatranje (Ognjenović, 2007).

12 Mil kritikuje Kontovu sumnju prema empiriji dobijenoj iz samoposmatranja. „Direktno posmatranje“ mentalnih procesa, kako Mil kaže, nezaobilazna je metoda, jer smo uvek svesni procesa mišljenja, bilo prisećanjem ili neposredno nakon događaja, a ne samo rezultata mišljenja, kao da se proces odvija u nekom somnambulizmu (Mill, 2005 [1865]). Utemeljivači važnih pravaca psihologije smatrali su introspekciju izvorom informacija za istraživanje ljudskog uma (Džejsms, Tičener, Vunt, Brentano) (Scharff, 1995: 19).

13 Istorija psihologije se pojednostavljeno predstavlja kao pomeranje od mentalizma ka bihejviorizmu. Zvanična istorija psihologije navodi bihejviorističku revoluciju Votsona kao prekretnicu koja je značila odbacivanje ove metode, mada već kod Vunta imamo naznake principa kasnijih eksperimenata (Leahey, 1992).

kao posebna nauka i odvojena od fiziologije. „Čista psihologija“ je odvojena od fiziologije, jer treba prvo „poznavati psihološke fenomene po sebi: najpre ih treba upoznati, popisati, opisati, svesti na određeni broj opštih kategorija“ (Durkheim, 1884: 32). Tek onda treba praviti vezu sa fiziologijom. Slično je tvrdio Mil, tvrdeći da je psihologija eksperimentalna nauka i da može da potvrdi naučne zakone „uma“ (Mill, 2010 [1843], Sharff, 1995: 39). Dirkem je čak prihvatio introspekciju kao validnu metodu psihologije u jednom periodu. Na tragu škole Kuzena, koga je kritikovao Kont, Dirkem prihvata introspektivne uvide pisaca i umetnika kao izvor naučne evidencije (Durkheim, 1884; Gross, 2004).

Ne samo što je psihologiji priznao naučnost i domen istraživanja, Dirkem je u tadašnjem razvoju psihološke nauke video uzor za sociologiju. Časopis *Année psychologique* poslužio je kao model za *Année sociologique* (Mimica, 2004: 68).¹⁴ Dirkem čak odaje priznanje razvoju psihologije, ističući da sociologija još nije dostigla „objektivnu fazu“ razvoja poput psihologije, mada je prikupljanje podataka teži zadatak za psihologiju nego za sociologiju. Psihičke pojave su date subjektu kao „stanja subjekta“ i potrebni su veliki napor i veština da se one odvojeno posmatraju od njega. Nasuprot tome, sociološke društvene činjenice imaju „mnogo prirodnije i neposrednije data sva obeležja stvari“ (Dirkem, 1963: 42). Njihova suština je da se lakše posmatraju (npr. pravni domen je vidljiv u zakonima, neke društvene pojave u statistici). Dirkem veruje da će sociologija prestići psihologiju u razvoju kada se ovo načelo bude primenilo, jer sociologija ima prednost nad psihologijom zbog prirode društvenih činjenica – one su dostupnije, mada su teže za tumačenje (zbog složenosti), dok psihologija teško dolazi do „činjenica“ (Dirkem, 1963).

Dirkem vidi psihologiju kao uzor sociologiji, ali postavlja jasnu liniju između dve nauke. Izričito je bio protiv toga da se sociolozi oslanjaju na pojam ljudske prirode, psihičke činioce i unutrašnje pobude u svojim objašnjenjima, ali prihvata važnost psihološkog znanja za sociologe: „Psihološko obrazovanje, još više no biološko, čini dakle za sociologa neophodnu pripremnju obuku; ali ono će sociologu korisno biti samo pod uslovom da ga se oslobodi pošto ga je dobio i da ga prevaziđe upotpunjujući ga posebnim sociološkim obrazovanjem. Potrebno je da sociologija prestane da na neki način stvara od psihologije središte svojih operacija“ (Dirkem, 1963: 103). U svom poznom radu (1914), kada je psihologija već bila prošla smenu paradigmi, od Vunta do pragmatizma, Dirkem kaže da sociologija ne može bez psihologije i da će joj uzvratiti isto ili više nego što psihologija pruža sociologiji (Durkheim, 1914). Ranije pomenuta arogancija prema drugim naukama (politička ekonomija, istorija), probija se u ovoj Dirkemovoj tvrdnji da sociologija može da objasni šta je u čoveku ono specifično ljudsko kroz istorijski razvoj i da je psihologija tu nedovoljna.¹⁵

14 Časopis *Année psychologique* je jedan od prvih u svetu koji se bavio isključivo psihologijom, a pokrenuli su ga 1894. godine Henry Beaunis i Alfred Binet.

15 Ovde se jasno vide obrisi Dirkemovog „sociološkog imperijalizma“ (Lukes, 1972). Dirkem je najpre kritikovao Konta zbog preterane utopljenosti sociologije u „pozitivnu nauku“, koja je preterano opšta i ne razmatra konkretne društvene pojave. Kasnije, on ističe da sociologija mora zahvatiti celokupan društveni život primenjujući Kontov metod na

Od modernih psihologa, Vunt je imao najveći uticaj na Dirkega. Kako tvrdi Mos, Dirkeg bio „učenik“ (između ostalih) Vunta, Espinasa, Riboa (Mauss, 1924).¹⁶ Glavni period u kome se beleži uticaj nemačke psihologije na Dirkega bio je tokom studijskog boravka u Lajpcigu 1885–1886. godine, gde je posetio Seminar za eksperimentalnu psihologiju i pisao sa oduševljenjem o modelu rada ove katedre, obuci studenata za posebnu oblast naučnog rada i poželjnom modelu za sociologiju (Jones R., 2004; Mimica, 2004; Durkheim, 1975 [1887]).¹⁷ O Vuntovim predavanjima studentima kaže da su „primer jasnoće i elegancije“ (Durkheim, 1975 [1887]: 22). Od svih nemačkih teoretičara, Vunt je ostavio najveći utisak na Dirkega (Gisbert, 1959). Dirkeg ističe da je Vunt prvi raskinuo sa metafizikom u nemačkoj psihologiji i da mu njegovi sunarodnici to nisu oprostili (Durkheim, 1975 [1887]). Vuntova teorija je obično predstavljena u udžbenicima psihologije kao strukturalizam (Ognjenović, 2007; Kostić, 2006). Smatra se da je Vuntov model postepeno zamenio asocijacionizam koji je dominirao sto godina u psihologiji, odbacujući mehanicističku matricu iz fizičkih zakona (formiranje asocijacija po principu „sila“ koje uzajamno deluju). Vuntova teorija se označava kao strukturalizam, zato što stavlja naglasak na proces formiranja psihičkih doživljaja, ali, ovakva interpretacija pojednostavljuje Vuntovu psihologiju, dok je alternativno tumačenje, ispravnije označava kao *voluntarizam* (Hergenhahn and Henley, 2014).

Vuntova „fiziološka psihologija“ zapravo označava eksperimentalnu psihologiju (Wundt, 1897). Verovatno želeći da napravi dobar marketing novoj nauci vezujući je za razvijeniju nauku, fiziologiju, Vunt je koristio ovaj naziv.¹⁸ Međutim, on jasno kaže da samo preuzima metod (eksperiment) iz fiziologije, ali da psihologija nije neka „kolonija“ fiziologije, niti se psihičke pojave objašnjavaju fizičkim procesima (Wundt, 2002 [1873–4]). On insistira na koegzistenciji fizičkog (fiziološkog) i psihičkog kod pojava kao što su senzacije ili osećanja (Wundt, 2002 [1873–4]). Odstupio je od kantovske pozicije da je nemoguće naučno, eksperimentalno pristupiti psihičkim pojavama (Wundt, 2002 [1873–4]). Ipak, Vunt nije ni za potpuno utapanje psihologije u prirodne nauke, već za neki „treći put“. Psihologija je u najboljem slučaju „jednom nogom“ u prirodnim

„detaljnim činjenicama“. Tu se javlja ideja o ukidanju granica između proučavanih pojava (npr. ekonomija i religija) i njihovom integrisanju u sociologiju (Lukes, 1972; Durkheim, 1975 [1904]; Durkheim, 1975 [1900]).

16 Vunt se smatra osnivačem eksperimentalne psihologije. Laboratorija u Lajpciju je osnovana 1879. godine.

17 Proces istraživanja kod Vunta i dalje se oslanjao na obučene pojedince-psihologe. Taj način rada je imao naučnu i pedagošku dimenziju, jer su se uloge eksperimentatora, subjekta i posmatrača rotirale među saradnicima (Robinson, 2001). Važno je bilo postići savršeno kontrolisane uslove eksperimenta koji minimizuju uticaj eksperimentatora, a idealno bilo bi da zadatke daje mašina (Jones and Elcock, 2001). Vunt ističe da postoji razlika između samoposmatranja (*Selbstbeobachtung*) i unutrašnje percepcije (*innere Wahrnehmung*) koja predstavlja naučnu metodu i treba da se približi spoljašnjoj percepciji, tj. može da obezbedi „sirov materijal“ za nauku (Danziger, 1980). Oslanjanje na ponašanje kao spoljašnji izvor evidencije nazire se mnogo ranije od bihejviorizma, npr. kod psihofizike (Hackert and Weger, 2018).

18 Fiziologija je bila njegova oblast, a deo njegove knjige o fiziološkoj psihologiji posvećen je organskim osnovama psihičkih procesa (Wundt, 2002 [1873–4]).

naukama (Danziger, 1979). To je suprotno kasnijoj ortodoksnoj paradigmi biheviorizma koja temelji psihologiju na modelu prirodnih nauka.

Glavna razlika između psihologije i prirodnih nauka vidi se u predmetu proučavanja. Prirodne nauke se bave posredovanim iskustvom, a mentalne nauke istražuju neposredovano iskustvo. Glavna epistemološka razlika je između psihičke i fizičke uzročnosti (Wundt, 1897; Danziger, 1979). Psihološki fenomeni se objašnjavaju psihološkim zakonima, kao što se Dirkemove društvene pojave objašnjavaju društvenim zakonitostima. Predmet psihologije nisu elementi psihičkog procesa, kako se pojednostavljeno predstavlja, već „povezani procesi“: „Psihičke činjenice su događanja, ne objekti; kao i svi događaji, odvijaju se u vremenu i nikada nisu isti u jednom trenutku kakvi su bili u prethodnom“ (Wundt, 1897: 14). Dakle, reč je o poziciji da je ponašanje (pažnja i slični fenomeni) određeno velikim delom voljnim segmentom, odnosno namerom subjekta. Vunt se, mimo racionalista, ali i britanskih empirista, usmerio na „kreativni“ aspekt psiholoških procesa, sa ključnim pojmovima „volje, izbora i svrhe“. Za razliku od prirodnih nauka, psihička rezultanta nije prost zbir elemenata, a psihička merenja su stoga kvalitativnog tipa i povezana sa subjektivnim vrednostima i ciljevima (Wundt, 1897).

Obično se pominje pojam *kreativne sinteze* kao moguća spona sa Dirkemom. Obojica koriste metaforu hemijskih procesa koji kreiraju „više od prostog zbira delova“ (Dirkem, 1963; Wundt, 1897). Kada Dirkem kaže da „društvo nije prost sistem“ i da „predstavlja osobenu stvarnost“ (Dirkem, 1963: 97), on tvrdi da društvo nije monolitan entitet koji se objašnjava finalističkim ili evolucionističkim principima. Dirkem stavlja naglasak na prirodnost društvenog života, koji „neposredno izvire iz kolektivnog bića koje je samo po sebi priroda *sui generis*: zato što ono proizlazi iz posebne obrade kojoj su podvrgnute pojedinačne svesti na osnovu njihovog udruživanja i odakle se izdvaja nov oblik života“ (Dirkem, 1963: 112). Kao što biološko nastaje u jednom momentu, tako nastaje religija u jednom momentu, da se postigne određeni nivo bliskosti, jedinstva, osećanja (Durkheim, 1913: 17). Ovaj „transformativni“ skok kod društvenih pojava Dirkem sličan je Vuntovom modelu. Luks smatra da je Dirkem preuzeo od Vunta ideju o društvu kao „ličnosti radikalno drugačijoj od individualnih ličnosti koje ga čine“ (Lukes, 1972).

Dirkem je sasvim sigurno sledio Vuntov model izgradnje nove discipline na ideji o *sui generis* područjima stvarnosti. Vunt smatra da psihičke pojave treba objasniti psihičkim procesima, a ne nekim drugim faktorima, posebno ne biološkim-fiziološkim zakonitostima. Fiziologija je bila uzor za metodološko i predmetno utemeljenje nauke po modelu hijerarhijskog pozicioniranja naučnih oblasti još od Konta. Naravno, za razliku od Konta, Vunt vidi psihologiju u rangu pravih nauka i još smatra da psihologija treba da bude osnova svim „mentalnim naukama“ gde spadaju filologija, istorija, politička ekonomija, pravne nauke (Wundt, 1897). Mada ne pominje sociologiju, može se pretpostaviti da ovde podrazumeva društvene i humanističke nauke.

Osim modelovanja sociologije po uzoru na lajpcišku psihologiju, postoji još jedna ključna tačka konvergencije Dirkema i Vunta. Vunt je razlikovao dve

psihologije, *Physiologischen Psychologie* i *Völkerpsychologie*, psihologija pojedinca i psihologija zajednice. Samo prva se zasniva na eksperimentu, dok druga polazi od pretpostavke da „ljudski umovi egzistiraju unutar zajednice“ (Jones, Elcock, 2001: 26). Ova druga psihologija, koja se prevodi kao „etno“, „etnička“, „kulturna“ ili „socijalna“ psihologija, zasnovana je na komparativnoj i istorijskoj metodi. Pošto je komplementarna individualnoj psihologiji, Vunt je očekivao da u budućnosti ona dobije primat, jer će pokazati validnost nalaza u realnim okolnostima (neku vrstu ekološke valjanosti) (Danziger, 1979).

Postoje mišljenja da je Vuntova *Völkerpsychologie* uticala na Dirkega (Jones, Elcock, 2001: 37; Udehn, 2001; Gisbert, 1959). Zaista, u *La science positive morale allemagne* (1887) Dirkeg posvećuje celo poglavlje Vuntu (Durkheim (1975) [1887]). Takođe u „Pravilima sociološke metode“ on govori o socijalnoj psihologiji koja je bliska Vuntovoj viziji: „Potrebno bi bilo da se upoređenjem mitskih tema, narodnih legendi i predanja, jezika traži na koji način se društvene predstave privlače i isključuju, spajaju jedne s drugima ili izdvajaju“ (Dirkeg, 1963: 12). Vuntovo određenje pokazuje neverovatnu sličnost: „Postoje u mentalnim zajednicama, posebno u razvoju jezika, mitova i običaja, mentalni međudnosi i interakcije, koje se razlikuju suštinski od međudnosa psihičkih činilaca u individualnoj svesti, ali su podjednako *realne*, baš kao i individualne svesti. U tom smislu možemo govoriti o međurelacijama ideja i osećanja društvene zajednice kao o *kolektivnoj svesti* i o zajedničkim voljnim aktima kao *zajedničkoj volji*“ (Wundt, 1897 [1896]: 308).

Strateški antipsihologizam Dirkega kao ulog borbe u „akademsom polju“ sa Tardom

Odnos Dirkega i Tarda pokazuje da je utemeljenje naučne discipline podjednako epistemološki i institucionalni poduhvat. Njihova borba je deo sociološkog „osnivačkog mita“ o pobedi Dirkega nad Tardovim psihologizmom. Iako postoji mišljenje da nije bilo pobednika u njihovoj ključnoj debati, Dirkegova verzija sociologije postala je dominantna u daljem razvoju sociologije, a Tard je rekao da je sociološki domen „ispražnjen od svega psihološkog ili životnog“ (Clark, 1969; Tarde, 1893: 10).¹⁹

Odnos prema Tardu je paradigmatičan za Dirkegovu strategiju utemeljenja sociologije. Dirkeg je imao sličan odnos prema Milu u raspravi oko političke ekonomije, koja je u Dirkegovo verziji je predstavljena kao simplifikovani utilitarizam (Durkheim, Fauconnet, 1903).²⁰ Postoji teza je Dirkeg „izmislio“

19 Čuvena debata između Tarda i Dirkega održana je 1903. godine na *École des hautes études sociales*, kao završni segment dugogodišnje rasprave dvojice teoretičara. U to vreme je Tard bio profesor na *Collège de France*, a Dirkeg na *Faculté des Lettres (Université de Paris)* (Vargas et al., 2008). Postoji samo kratak prikaz ove rasprave, ali ne i sačuvan celokupan sadržaj (Clark, 1969).

20 Suprotno onome što mu Dirkeg prigovara, Mil jasno kaže: „Ljudske akcije nikada nisu pod uticajem samo jednog motiva sa tako apsolutnim dejstvom da nema prostora za uticaj drugih“ (Mill, 2010 [1843]: 643).

neprijatelja videvši u političkoj ekonomiji „intelektualnog trojanskog konja liberalizma“, tj. opravdanje individualizma (Gillig, 2015). Ako je politička ekonomija bila zgodan predmet antagonizovanja na moralno-političkom polju, onda je strateški bilo još važnije odrediti se prema psihološkom domenu. Taj obrazac ćemo videti u odnosu prema Tardu.

Tard je razvio dinamički teorijski model koji uključuje tri pojma: *imitaciju*, *inovaciju* i *opoziciju*, koji treba da objasne promene iz sfere „društvenog razvoja“, a ne samo procese koje bismo danas svrstali u socijalnu psihologiju. Tardova teorija je često pojednostavljeno svedena na pojam imitacije, zbog čega je imala teškoće da se uklopi ne samo u sociologiju, već ni u glavne tokove rane socijalne psihologije kao najbliže oblasti.²¹ Tard veruje da sociologija mora da se bavi psihičkim procesima između „dva uma“ (odatle ideja o *intermentalnoj psihologiji*): „Imitacija je osnovna odlika društvenih činjenica. Odlika društvene misli, volje, akcije je da nastaju po slici i po ugledu na misli, volju i akcije drugoga“ (moj prevod, Tarde, 1898: 66). Pri tome, Tard naglašava da imitacija nije refleksni i nevoljni proces, već se može razložiti na sociološki relevantne elemente.

Tard odbacuje Dirkemovo „hipostaziranje društva“ i Dirkemovu „srednjovekovnu“ ideju da „društveno egzistira mimo individua“ (Tarde, 1893: 10). Njegovo shvatanje „društvenog“ je „procesualno“, on govori više o *društvenosti* nego o *društvu* (Tarde, 1884). Osnovna društvena činjenica je *komunikacija* ili „modifikacija stanja svesti delovanjem drugog“ (Tarde, 1898). Tard pravi paralelu sa pojmom pokreta u mehanici, ističući da je *svest* za sociologiju osnovni postulat. Međutim, Tardov koncept svesti (fr. *conscience*) nema čisto psihičko-filozofski smisao, već sadrži elemente društvene akcije kognitivnog tipa, uvodeći pojmove *uverenja* i *želje* koji zapravo omogućavaju da se proces imitacije desi.

U raspravi sa Dirkemom, Tard poentira na problemu prenošenja i nevoljnog nametanja društvene činjenice, mehanizmu koji je slaba tačka kod Dirkema. Tard kaže da Dirkem nevoljno potvrđuje „socijalizujući karakter imitativnog ponavljanja“ kada kaže da se kolektivne navike prenose „od usta do usta, preko vaspitanja“ (Tarde, 1898). U poznim radovima, Dirkem je elaborirao pomenuti pojam *homo duplex* na tragu Tardove kritike da društvene činjenice ne mogu postojati mimo pojedinaca i da su integralni deo individualne svesti, kao što talas u moru pripada ujedno vodi i nameće joj se (Tarde, 1898).

Čini se da je Tard bio veoma sociološki senzibilisan za neka pitanja sociološke epistemologije kritikujući Dirkemovo rešenje za objašnjenje društvenih promena i nejasnog mehanizma kako funkcioniše „društvena prisila“. Kada kaže da se „društvena činjenica objašnjava drugom društvenom činjenicom“, Dirkem je sklon da koristi pojam „društvenog okruženja“ (*le milieu*), što je Tard označio kao fetiš ili talisman koji se koristi u objašnjenju (Tarde, 1898). Ova primedba se

21 Među „precima“ socijalne psihologije u *psihologiji*, retko se pominje Tard, a razlog je dominacija verzije socijalne psihologije Olporta. Tard se ne pominje ni u *sociološkoj* socijalnoj psihologiji (na primer, Crawford and Novak, 2014), za razliku od Dirkema, koji ima svoje mesto u istorijskom prikazu ove discipline.

uklapa u neke savremene kritike objašnjenja koja predstavljaju „crne kutije“, tj. ne otkrivaju mehanizme i procese, već ih zamagljuje (Boudon, 2003). Tardovo rešenje za pitanje društvene promene je dosta specifičnije. On ističe ulogu pojedinca, posebno istaknutih ličnosti u društvenom razvoju kao pokretača procesa inovacije (koja ima širi smisao od uobičajenog značenja). Dirkem eksplicitno odbacuje značaj pojedinca kao nosioca inovacije, ali na jednom mestu ipak daje za pravo Tardovoj glavnoj tezi, rekavši da genijalni pojedinci mogu u nekim slučajevima biti pokretači promene (Dirkem, 1963: 103).²²

Ipak, tačka koja nesumnjivo povezuje Tarda i Dirkema jeste odbacivanje utilitarističkih osnova društva (Tarde, 1884; Mucchielli, 1994). Takođe, obojica su pozitivistički pristupali društvenoj stvarnosti. Tard se zalagao za direktno posmatranje kao metod i osnivanje laboratorija. Dirkemovo shvatanje „egzistencije“ društvenih činjenica odnosi se na njihovu opservabilnost i ima metodološki smisao („naša metoda je objektivna“), jer ukazuje na izvore poput statistike, jezika itd. (Dirkem, 1963: 126). Paradoksalno, Tard je prigovarao Dirkemu nedostatak naučnosti i pozitivističkog pristupa, dok je sa druge strane, Dirkem osporavao naučnost Tardovoj teoriji (Lubek, 1981; Lukes, 1972).

Sve navedene sličnosti ukazuju da spor između njih nije bio čisto teorijske prirode. Njegovu pozadinu čini proces legitimizacije i konstituisanja sociologije koji se prelamao kroz odnos snaga aktera u akademskom okviru u datom periodu. Ključna razlika je strateškom definisanju sociologije. Rekli smo da Dirkem sledi Kontovu poziciju da nauka mora imati svoj jasno razgraničen domen proučavanja: „Umesto da se prepušta sjaju filozofskih meditacija o društvenim pitanjima, sociolog treba da definiše predmet svog istraživanja kao jasno ograničenu grupu činjenica, koje su jasno vidljive i za koje se može jasno reći gde počinju i gde se završavaju i njih treba čvrsto da se drži“ (Durkheim, 1897, prema Vargas, 2008: 762).

Iako je imao razumevanja za težnju mlade nauke sociologije da definiše svoj domen, Tard je kritičan prema ovom „naučnom egoizmu ili individualizmu“ (Tarde, 1898). Za razliku od Dirkema, koji je izričit u tome da sociologija treba da se formira kao posebna nauka, Tard veruje da nije potrebno zasnivanje posebne naučne oblasti da bi se istraživale društvene zakonitosti. On je smatrao da „intermentalna psihologija“ daje smernice za sociološka istraživanja. Takva bazična ili opšta sociologija bi mogla da postane centralna društvena nauka (Durkheim, 1975 [1903]: 6). Sa ovim stavom o integraciji društvenih nauka i transdisciplinarnosti umesto razvoja posebnih oblasti, Tard je bio van glavnog toka svog vremena koji je podrazumevao formiranje posebnih naučnih disciplina. U jednom momentu je prepoznao važnost institucionalizacije sociologije kao nauke i pokušao da preimenuje katedru za modernu filozofiju na *Collège de France* u katedru za sociologiju, gde je počeo da predaje 1900. godine, ali u tome nije uspeo (Candea, 2010).

22 Veoma konkretan primer pokazuje suštinu Tardove sociologije. Egipatski hijeroglifi mogu biti shvaćeni kao „društvena činjenica“ samo preko komunikacije individualnih naučnika koji su prenosili to znanje, do Šampoliona i dalje, da nema ničeg mističnog u njihovom postojanju pre nego što su otkriveni i rastumačeni, jer oni postoje samo kroz društveni odnos.

Odnos Dirkema i Tarda predstavlja manifestaciju onoga što bi Burdije označio kao borbu *homo academicus*-a za naučnu i društvenu dominaciju unutar akademskog polja (Mounier, 2001). U toj borbi teško je razlučiti kada epistemološki ciljevi postaju opravdanje za naučnopolitičke ciljeve, zato što je saznanje određeno sociologije bilo „ulog“ za mesto u akademskom svetu, za resurse i privilegije – katedre, časopise i moć u akademiji. Pri tome, borba Tarda i Dirkema odvijala se u francuskom intelektualnom svetu koji odlikuje svojevrstni klijentelizam zasnovan na dominaciji nekoliko zvezda u svakom polju sa njihovim sledbenicima (Bowen and Bentaboulet, 2002). Tadašnji francuski univerzitetski sistem je podsticao zatvorenost unutar katedri, mali broj pozicija na katedrama i veliki uticaj države i politike, ne samo u institucionalnom i finansijskom smislu (centralizovana akademska zvanja), već i kurikulumu (Jones R., 2004).

U tom kontekstu, odnos Dirkema i Tarda imao je izraženu ličnu dimenziju.²³ Tard je obezbedio podatke Dirkemu za istraživanje o samoubistvu, a Dirkem je u svojoj knjizi bio veoma neprijateljski nastrojen prema Tardu. Ipak, postoje mišljenja da je Dirkem grešio i preterivao u nekim kritikama Tarda, npr. tvrdeći da ne postoji efekat imitacije kod fenomena samoubistva, mada je tzv. „Verterov efekat“ (kopiranje samoubistva kod mladih u talasima) potvrđen ne samo tada, već i kasnije (Thomassen, 2012). Takođe, Dirkem nije uspeo da odbrani svoje principe od Tardovih kritika da nije ispravno izvođenje društvenih normi iz statističkih proseka (Thomassen, 2012).

Personalni faktori su bili važni, ali ne i presudni, kako to ističu neki kritičari poput Lubeka koji opisuje Tarda kao *one man show*: nije imao mesto u univerzitetskom sistemu, pristup časopisima, kao ni sledbenike nakon smrti, što su bili resursi dostupni Dirkemu (Lubek, 1981). Mukijeli, pak, tvrdi da nije tačno da je Dirkemova vizija pobedila zato što je imao bolju poziciju u akademiji (Mucchielli, 2000). Uostalom, obojica su bili angažovani da drže uvodni kurs na *École des hautes études sociales*.²⁴

Iako je Tardov dugoročni uticaj u modernoj sociologiji i socijalnoj psihologiji neuporedivo manji u odnosu na Dirkema, njegova pozicija nije bila marginalna tokom njegovog života i neposredno nakon smrti. Nakon smrti (1904), Tarda su poredili sa Kontom, Darwinom i Spenserom (Candea, 2010). Sa druge strane, Dirkemove ideje o kolektivnoj društvenoj činjenici nisu bile tako dobro prihvaćene u trenutku njihovog promovisanja, posebno od velikih teoretičara poput Frejzera, Tenisa ili Sorela. Tardovo osporavanje Dirkemove ideje da gradi pozitivizam na takvom „sholastičkom realizmu“ i „čistoj ontologiji“, sledili su mnogi kritičari (Lukes, 1972).

23 Dirkem je imao sličan odnos prema nešto mlađem savremeniku, Van Genepu, koji se bavio antropološkim temama bliskim Dirkemu (totemizam, religija) (Thomassen, 2012). Dugoročno se pokazalo da je program utemeljenja sociologije koji sledi princip radikalnog razgraničenja od drugih disciplina imao više uspeha, budući da su i Tard i Van Genep, kao zagovornici interdisciplinarnosti, doživeli sudbinu marginalizacije u istoriji nauke.

24 Nakon što je Tard dobio ovu poziciju, Dirkem je napisao prijatelju da je ogorčen zbog toga, što takođe govori o velikom ličnom animozitetu dva autora (Lukes, 1972: 304).

Ako se pokuša izvagati uticaj personalnih faktora u borbi Dirkema i Tarda, obojica su imali neke prednosti. Tardov nominalizam ili individualizam bili su bliži duhu vremena, ali je Dirkem imao prednost na drugoj strani. On je bolje prepoznao politički i akademski kontekst (Lubek, 1981). Dirkemova ideja o formiranju sociologije kao posebne discipline išla je u korak sa prepoznavanjem potencijala sociologije u novim političkim tokovima radikalne Francuske (Mimica, 2004). Tardov psihologizam je bio dobra meta da se sociologija samodefiniše i samokonstituiše. Dirkem je bio moćniji u odnosu na Tarda, ali ne toliko u akademskom smislu, koliko u političkom i društvenom, što je nesumnjivo uticalo na to da njegova vizija sociologije dobije bolju dugoročnu „promociju“ i odredi glavni pravac razvoja ove nauke.

Ovakvo snažno kontrastiranje dve vizije sociologije imalo je dugoročne posledice. Naime, Dirkem je posvetio dosta pažnje distinkciji svoje sociologije u odnosu na verziju „individualističke i psihološke sociologije“ svog suparnika, zanemarujući aspekte koji su činili sponu dve teorije. Ključni rezultat debate Dirkem-Tard jeste to što je dirkemovska sociologija postavila antipsihologizam kao implicitni metateorijski okvir, isključujući psihološke aspekte iz objašnjenja društvenih pojava, uprkos nekim kasnijim pokušajima da se to promeni (npr. kod Mosa). Sociološke verzije oživljavanja Tardovog dela obično nisu imale nameru da prevaziđu antipsihološku orijentaciju, već da doprinesu legitimizaciji sopstvene teorije. Tako je Latureova verzija Tarda inkorporirana u njegovu sopstvenu mrežnu teoriju aktanata (Spasić, 2007).

Implikacije Dirkemovog odnosa prema psihologiji i psihološkom na razvoj sociologije

Negativan odnos prema psihologiji iz Dirkemovog perioda utihnulo je u doba M.Mosa koji je bio zagovornik približavanja sociologije i psihologije (Ignatow, 2010; Bastide, 1966: 84). Možda je jedan od razloga to što je u ovom periodu sociologija već dobila svoje mesto na francuskom univerzitetu: „(...) Otvoreni rat protiv psihologije i psihologa je završen. Umesto da pokazuje imperijalistički stav, sociologija sada ima dužnost da 'poštuje granice'“ (Mauss, citirano u Ignatow, 2010: 8). Slično „epsko“ tumačenje ovog akademskog rata daje Bastid: „U Francuskoj je 1924, Marsel Mos, nakon razdoblja suparničke borbe između imperijalista, prvi zaključio ugovor o miru koji je omogućio saradnju sociologa i psihologa“ (Bastide, 1966: 83). Pri tome, „primirje“ je započelo Mosovim prihvatanjem jedne obnovljene kontovske verzije psihologije bazirane na fiziologiji koju je promovisao Dima, što znači da se više mentalne funkcije isključuju iz psihološkog istraživanja (Mauss, 1924; Consolim, 2019). Međutim, nešto kasnije, u raspravi sa psihologom Pijažom (Piaget), Mos ističe interdisciplinarnost: „(...) vi polazite od pojedinca, mi polazimo od društva, ali mi posmatramo isti objekat različitim naočarima“ (Mauss, 1931: 27).

Ipak, uključivanje „psihološkog“ u sociologiju nije bilo uspešno ni kasnije. Mosov pokušaj integracije dva domena više je priznat u antropologiji nego u

sociologiji. Homansov bihejvioristički psihologizam predstavlja se kao primer loše sociologije i redukcionizma (Homans, 1987). Parsons nije svojim psihološkim teorijskim uvidima ostavio veći trag. D'Andrade tvrdi da je sociolozima potrebna psihološka teorija, da su sociološki klasici stvarali *ad hoc* psihologije, jer nisu imali dostupne razvijene teorije i istraživanja. To se kasnije nastavilo kao praksa izmišljanja psihološke teorije za svaku novu društvenu teoriju (D'Andrade, 2003: 242). Istina je da, ako se i priznaje značaj psihologije, reč je obično o sociologizovanoj verziji, apstrahovane psihologije (npr. Boudon, 2003).

Dirkemov odnos prema psihologiji i „psihološkom“ pokazuje da su relacije među društvenim naukama (i) sociološko pitanje i da imaju epistemološke i (naučno)političke aspekte. Odnos sociologije prema psihologiji i psihološkom, imao je najviše stratešku ulogu u *formiranju identiteta sociologije kao discipline*. Kod „očeva osnivača“ je izražen antagonizam prema psihologiji, ali već nakon utemeljenja sociologije i „esencijalizacije polja“ došlo je do promene. Kontova i Dirkemova strategija temeljila se na definisanju jasnih granica sociologije prema drugim disciplinama, sa različitim statusom psihologije u tom okviru. U strateškom smislu, Dirkemu je bilo prihvatljivo postojanje posebne nauke psihologije i „psihološkog domena“ kao njenog predmeta, a bilo je pokušaja da se uđe u zabran psihologije preko „socijalne psihologije“. Ipak, distinkcija i konvergencija nisu monolitne: odbojnost prema „psihologizmu“ može biti praćena spremnošću da se prihvate neke teorijske i metodološke osnove psihologije, kao što je bio slučaj kod Dirkema.²⁵

Postoji jedna važna paralela u razvoju sociologije i psihologije. Ako pođemo od Lejhijeve revidirane istorije bihejviorizma u psihologiji prema kojoj je *bihejviorizam* kao metateorijski princip širi od *bihejviorizma*, svest je u psihologiji postala pasivna, a ne i delatni činilac (Jones and Elcock, 2001: 48). Bihejvioristički model je „rastočio“ psihičko da bi nauku približio prirodnim naukama. „Društvena činjenica“ u sociologiji bila je pandan „ponašanju“ koje postaje glavna jedinica posmatranja u psihologiji. Ključno pitanje je da li je dirkemovska koncepcija „društvene činjenice“ na neki način *depsihologizovala društveno*. Dakle, nije reč samo o klasičnoj dilemi da li je epistemološki primaran akter ili struktura, već kakav je karakter „društvenosti“ u obe „jedinice“.

Test za ovu tezu je sudbina socijalne psihologije. Da li je Dirkem indirektno doprineo paralelnom razvoju sociološke i psihološke *socijalne psihologije* koje se bave istom tematikom, ali u različitim paradigmatiskim i disciplinarnim okvirima (Ignjatović, 2015; Crawford and Novak, 2014; Jones, Elcock, 2001: 120). Još pedesetih godina se o njima govorilo kao tački preseka sociologije i psihologije, ali tokom narednih decenija, razvijale su se kao paralelne discipline. Jedna teza je da je socijalna psihologija zanemarena u sociologiji zbog dirkemovskog antipsihologizma. Mukijeli smatra da dirkemovska sociologija nije priznavala postojanje socijalne psihologije, smatrajući da je ona deo sociologije i da je zbog toga ometan njen razvoj posebno u Francuskoj (Mucchielli, 1994). Ipak, Dirkem

25 Budon kaže da Dirkem koristi psihološke tvrdnje (pored činjeničnih i epistemoloških) u objašnjenju magije, ali da nije mogao više da istakne ovaj aspekt zbog svog negativnog odnosa prema psihologiji (Boudon, 1998: 113).

je prihvatao ovu graničnu oblast koja zahvata socijalno-psihičke pojave koje jesu važne i sociolozima (Dirkem, 1963: 12; Durkheim, 1893). Uostalom, svi klasici sociologije i psihologije o kojima je ovde bilo reči, imali su u vidu neku verziju socijalne psihologije: etologija kod Konta i Mila, *Völkerpsychologie* kod Vunta; Tard razlikuje psihofiziološku i psihosociološku psihologiju (Mucchielli, 1994). Pored toga, psihologija je imala svoj interes da izgradi sopstvenu socijalnu psihologiju, što svakako nije zasluga Dirkema.

Da li je zaista Dirkemov odnos prema „psihološkom“ uticao na „eliminisanje psihološkog“ iz sociologije? Smatramo da je veći značaj imala Dirkemova metodološka holistička orijentacija, dok je kontrastiranje psihologizma i sociologizma manje važno. Sa druge strane, Dirkemova ambivalencija prema psihologiji nije nestala u sociologiji. U kontekstu savremenih tendencija interdisciplinarnosti i teorijskih pristupa koji vraćaju psihološke koncepte u sociološku perspektivu, razumevanje nijansi Dirkemove pozicije može biti začetak neke buduće rasprave u tom pravcu.

Literatura

- Ignjatović, S. (2014). *Kognitivna teorija akcije Rejmona Budona*. Doktorska teza. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Ignjatović, S. (2015). Crawford, Lizabeth and Katherine Novak. 2014. Individual and Society. Sociological Social Psychology (book review). *Anthropological Notebooks*, 21 (1): 160–161.
- Bastide, R. (1966). Sociologija i psihologija. U: G.Gurvitch (ed.) *Sociologija*. Zagreb: Naprijed.
- Boudon, R. (1998). *Études sur les sociologues classiques*. Paris: Quadrige/ Presses Universitaires de France.
- Boudon, R. (2003). *Raison, bonnes raisons*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Boudon, R. (2010). *La sociologie comme science*. Paris: La découverte.
- Bowen, J. and Bentaboulet, M. (2002). On the institutionalization of the „human and social sciences“ in France. *Anthropological Quarterly*. 75 (3): 537–556.
- Candea, M. (2010). Revisiting Tarde's house. In: M.Candea (ed.) *The Social after Gabriel Tarde*. Routledge.
- Clark, T. (1969). *Gabriel Tarde on communication and social influence: selected papers*. Terry Clark (ed.) University of Chicago Press.
- Clauzade, L. (2003). Auguste Comte et Stuart Mill. Les enjeux de la psychologie, *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 1 (8): 41–56.
- Comte, A. (2002a) [1819–1828]. *Opuscules de philosophie sociale*. http://classiques.uqac.ca/classiques/Comte_auguste/la_sciences_sociales_extraits/1_opuscules_philo_soc/opuscules_philo_sociale.pdf
- Comte, A. (2002b) [1830–1835]. *Cours de philosophie positive* (1re et 2e leçon). Paris: Librairie Larousse. http://classiques.uqac.ca/classiques/Comte_auguste/cours_philo_positive/cours_philo_pos_1_2.pdf

- Comte, A. (2002c) [1842]. *Discours sur l'esprit positif*. http://classiques.uqac.ca/classiques/Comte_auguste/discours_esprit_positif/Discours_esprit_positif.pdf
- Comte, A. (2002d) [1854]. *Système de politique positive*. http://classiques.uqac.ca/classiques/Comte_auguste/systeme_politique_positive/systeme_politique_positive.pdf
- Consolim, M.C. (2014). Psychology and Sociology in the Late 19th Century French Intellectual Field: The Case of the Revue Internationale de Sociologie. In: C.Fleck, A.Hess (eds.) *Knowledge for Whom? Public Sociology in the Making*. Ashgate.
- Consolim, M.C. (2019). La Réception de la psychologie dans L'Année sociologique (1898–1927). *L'Année sociologique*, 1 (69): 103–142.
- Crawford, L. and Novak K. (2014). *Individual and Society. Sociological Social Psychology*. London, New York: Routledge.
- D'Andrade, R. (2003) [1995]. *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Danziger, K. (1979). The positivist repudiation of Wundt. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 15 (3): 205–230.
- Danziger, K. (1980). The history of introspection reconsidered. *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 16(3): 241–262.
- Dirkem, E. (1963) [1894]. *Pravila sociološke metode*. Beograd: Savremena škola.
- Durkheim, É. (1884). Cours de philosophie fait au Lycée de Sens en 1883–1884. Notes prises en 1883–84 par le philosophe français, André Lalande. Sections A et B. http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/cours_philo_lycee_sens_1884/Cours_philo_sens_A_B.pdf
- Durkheim, É. (1975) [1887]. La philosophie dans les universités allemandes. Textes. 3. Fonctions sociales et institutions, pp. 437–486. Paris: Les Éditions de Minuit. http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_3/textes_3_9/philo_allemande.pdf
- Durkheim, É. (1888). Cours de science sociale. Leçon d'ouverture. http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/sc_soc_et_action/texte_1_01/cours_sc_sociales.pdf
- Durkheim, É. (1893). Da la division du travail social (II, III). http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/division_du_travail/division_travail_2.pdf
- Durkheim, É. (2010) [1898/1953]. *Sociology and Philosophy*. Routledge.
- Durkheim, É. (1975) [1900]. La sociologie et son domaine scientifique. U: E. Durkheim, Textes. Paris: Éditions de Minuit. http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_1/textes_1_01/socio_scientifique.pdf
- Durkheim É. (1975) [1904]. La sociologie et les sciences sociales. Confrontation avec Tarde. U: Émile Durkheim, Textes. 1. Éléments de théorie sociale. Paris: Éditions de Minuit. http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_1/textes_1_06/socio_Tarde.pdf
- Durkheim, É. (1913). Le problème religieux et la dualité de la nature humaine. Bulletin de la Société française de philosophie, 13. http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_2/textes_2_01/probleme_religieux.pdf

- Durkheim, É. (1914). Le dualisme de la nature humaine et ses conditions sociales. *Scientia*, XV: 206–221. http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/sc_soc_et_action/texte_4_15/dualisme_nature_humaine.pdf
- Durkheim É. & Fauconnet P. (1903). Sociologie et sciences sociales. Extrait de la *Revue philosophique*, 55, 465–497. http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_1/textes_1_05/socio_sc_soc.pdf
- Gillig, P. (2015). Durkheim a-t-il visé dans le Mill? *Revue européenne des sciences sociales*, 53 (2): 219–244.
- Gisbert, P. (1959). Social Facts in Durkheim's System. *Anthropos*, 54(3–4): 353–369.
- Gross, N. (2004). Introduction. In: *Durkheim's Philosophy Lecture*. Cambridge University Press.
- Gurvič, Ž. (1965). *Savremeni poziv sociologije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hackert B. and Weger U. (2018). Introspection and the Würzburg School: Implications for Experimental Psychology Today. *European Psychologist*, 23(3), 217–232.
- Hergenhahn, B.R and Henley, T. (2014). *An Introduction to the History of Psychology*. Wadsworth.
- Homans, G.C. (1987). Behaviourism and after. U: A. Giddens, J. Turner (ur.) *Social theory today*. Cambridge: Polity Press.
- Ignatow, G. (2010). *Mauss's Lectures to Psychologists: A Case for Holistic Sociology*. Department of Sociology. University of North Texas.
- Jones, D. and Elcock, J. (2001). *History and theories of psychology*. New York: Arnold.hitlin
- Johnson, A. (2000). *The Blackwell Dictionary of Sociology: A User's Guide to Sociological Language*. Blackwell Publishers.
- Jones R.A. (2004). *The Development of Durkheim's Social Realism*. Cambridge University Press.
- Kostić, A. (2006). *Kognitivna psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstava.
- Kusch, M. (1995). *Psychologism*. Routledge.
- Leuba, J. (1913). Sociology and Psychology: The Conception of Religion and Magic and the Place of Psychology in Sociological Studies: A Discussion of the Views of Durkheim and of Hubert and Mauss. *American Journal of Sociology*, 19 (3): 323–342.
- Lewisohn, D. (1972). Mill and Comte on the Methods of Social Science. *Journal of the History of Ideas*, 33(2): 315–324.
- Leahey, T. (1992). The Mythical Revolutions of American Psychology. *American Psychologist*, 47 (2): 308–318.
- Lizardo, O. (2009). Taking cognitive dualism seriously: revisiting the Durkheim-Spencer debate on the rise of individualism. *Sociological Perspectives*, 52 (4): 533–555.
- Lizardo, O. (2014). Beyond the Comtean Schema: The Sociology of Culture and Cognition Versus Cognitive Social Science. *Sociological Forum*, 29 (4): 983–989.

- Lubek, I. (1981). Histoire de psychologies sociales perdues: le cas de Gabriel Tarde. *Revue française de sociologie*, 22 (3): 361–395.
- Lukes, S. (1972). *Émile Durkheim: His life and work*. New York, Evanston, San Francisco, London: Harper&Raw, Publishers.
- Mauss, M. (1924). Rapports réels et pratiques de la psychologie et de la sociologie. http://classiques.uqac.ca/classiques/mauss_marcel/socio_et_anthropo/3_Rapports_reels/rapports_reels.pdf
- Mauss, M. (1931). Débat sur les rapports entre la sociologie et la psychologie. http://classiques.uqac.ca/classiques/mauss_marcel/oeuvres_3/oeuvres_3_06c/rapports_socio_psycho.pdf
- Mill, J.S. (2005) [1865]. *August Comte and positivism*. Project Gutenberg.
- Mill, J.S. (2010) [1843]. *A system of logic, ratiocinative and inductive*. Forgotten books.
- Mimica, A. (2004). *Emil Dirkem i radikalska sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mucchielli, L. (1994). Sociologie et psychologie en France, l'appel à un territoire Commun: Vers une psychologie collective (1890–1940). *Rev synth*, 115: 445–483.
- Ognjenović, P. (2007). *Psihologija opažanja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Owen, D. (1997). The Postmodern Challenge to Sociology. In: D. Owen (ed.) *Sociology after Postmodernism*. London: Sage.
- Paoletti, G. (2012). Durkheim's 'Dualism of Human Nature': Personal Identity and Social Links. *Durkheimian Studies*, 18: 61–80.
- Pickering, M. (2009). *August Comte: An intellectual biography*. Cambridge University Press.
- Robinson, R. (2001). Reaction-time Experiments in Wundt's Institute and Beyond. In: Robert Rieber and Robert Robinson (eds.) *Wilhelm Wundt in History: the making of a scientific psychology*. New York: Springer Science + Business Media.
- Scharff, R. (1995). *Comte after positivism*. Cambridge University Press.
- Schmaus, W. (2003). Is Durkheim the Enemy of Evolutionary Psychology? *Philosophy of the Social Sciences*, 33: 25–52.
- Sober, E. (1978). Psychologism. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 8(2):165–191.
- Spasić, I. (2007). Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije. *Filozofija i društvo*, 2: 43–72.
- Tarde, G. (1884). Qu'est-ce qu'une societe? *Revue Philosophique*, 18: 489–510.
- Tarde, G. (1893). La logique social. Première partie. http://classiques.uqac.ca/classiques/tarde_gabriel/la_logique_sociale/logique_sociale_part_1.pdf
- Tarde, G. (1898). Études de psychologie sociale. Paris: Giard et Brière. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k112962k.texteImage>
- Thomassen, B. (2012). Emile Durkheim between Gabriel Tarde and Arnold van Gennep: founding moments of sociology and anthropology. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 20, 3: 231–249.

- Udehn, L. (2001). *Methodological Individualism*. London: Routledge.
- Vandenberghe, F. (2006). Post-Bourdieuian social theory in France. U: G. Delanty (ur.) *Handbook of contemporary European social theory*. London and New York: Routledge.
- Vargas, E.V. et al. (2008). The debate between Tarde and Durkheim. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2006: 761–777.
- Viale, R. (2012) *Methodological Cognitivism* (Vol I). Heidelberg Dordrecht London New York: Springer.
- Wundt M. W. (1897) [1896]. *Outlines of Psychology (Grundriss der Psychologie)*, Leipzig: Wilhelm Engelmann.
- Wundt M. W. (2002) [1873–4]. *Principles of Physiological Psychology (Grundzüge der physiologischen Psychologie)*. Blackmask Online.